

«խուաորի» ընակիրչների կողմից¹: 1850-ական թվականներին Ս. Խաչի վանական միարանության անգամների թիվն անցնում էր 80-ից: Վարչա-աարածքային ռաժանմամբ Ս. Խաչը մտնում էր ՆորՆախիջևանի և Բեսարաբիայի միացյալ հոգևոր թեմի մեջ՝ կաղմելով նրա առաջաար թևը²: Վանական համալիրը քանիցս նորոգվել է: Առանձնապես հիշատակելի են քաղաքագլուխ Հ. Խալիպյանի կառավարման օրոք կաարված ըարենորոգումները:

Ս. Խաչ վանքը մեծապես սուժեց 2-րդ Համաշխարհային պաարեղմի աարիներին՝ ընկնելով ումրակոծության աակ: 1967 թ. սկսվեցին նրա վերանորոգման աշխաանքները: Այժմ Ս. Խաչի սրահներում ինչպես նշվեց, ըացված է հայ և ոուս ժողովուրդների ըարեկամության թանգտրանը, որի կաղմակերպման ընթացքում լուրջ օգնություն ցուցարեբեցին նաև Հայասանի մասնագեաները:

Ս. Խաչ վանքի ըակում են հանգչում Միքայկ Նալրանգյանի, Հարություն Ալամղարյանի, Ռափայել Պաականյանի և այլ նշանավոր հայերի աճյունները:

ՌՈՍՏՈՎԻ Ս. ԽԱՉ ՎԱՆՔԻ ԵՎ ՆՐԱ ՇՐՋԱԿԱՅՔԻ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

438. Տաճարի հաըավային գուան ձախ կողմում աըաքուսա ագուցված մարմարե հուշասալիմ՝

ՇՆՈՐՀՕՔՆ ԱՄ ՈՅ ԿԱՌՈՒՑԻ ՋՍՈՒՐԲ ԽԱՉ ՎԱՆՔՍ ԵՒ ՀԱՍՏԱՏԵՑԻ ՍՄԱ ՋԴՊՐՈՑ ԵՒ ՋՏՊԱՐԱՆՍ ԵՍ ՍԱՆԱՀՆԵՑԻ ԱՐՂՈՒԹԵԱՆՑ ՇԻՈՇԲԷԳԻ ՈՐԴԻ ԵՒ ՍԲ ԷՋՄԻԱՇՆԱՅ ՆՈՒՐՍԱԿ ԵՒ ՌՈՒՍԱՑ ԵՐԿՐԻ ՀԱՅՈՑ ԱՋԳԻ ԱՌԱՋՆՈՐԴ ՅՈՎԱԷՔ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ Ի ԿԱՅՍՐՈՒԹԵԱՆ ԱՄԵՆԱՅՆ ՌՈՒՍԱՑ ԵԿԱՏԱՐԻՆԷ ԱԼԷՔՍԷՈՎՆԻՆ ԵՐԿՐՈՐԴԻ ԵՒ Ի ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ՏԵԱՌՆ ՂՈՒԿԱՍՈՒ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻՆ, ԱՇԽԱՏՈՒԹԵԱՄԲ ՀՈԳԵՒՈՐ ՈՐԴԻՈՅ ԻՄՈՅ ԲԱՅԱՋԵՏԻ ԿԱՐԱՊԵՏ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻՆ, ՅԱՄԻ ՏԵԱՌՆ 1791 ԵՒ Ի ՀԱՅՈՑ ԹՈՒԻՆ ՌՄԻ, Ի ՍԵՊՏԵՄԲԵՐԻ: ՕՇԱԻ 1792, ՆՈՅՄԲԵՐԻ 27:

Հըատ. Ս. Ջալալյան, Բ, 469, Բ. Կ. Քուշներեան, Պաամութիւն
գաղթալանութեան Խրիմու Հայոց, Վեներիկ, 1895,
Էջ. 49-սխալաշատ, Ե. Շահագիլ, 69-70:

439. Խաչքար, աեղագըությունն անորոշ, վըան՝

ՄԲ ԽԱՉՍ ԲԱՐԵԽՕՍ Է ՊԻԱԹԱՅԻՆ ԵՒ ՀԱԻՐՆ ՍԱՐԳՍԻՆ ԵՒ ԵՂԲԱՐՑԸՆ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍԻՆ ԵՒ ՎԱՐԴԵՐԵՍԻՆ. ԹՎ [ԻՆ] . ՋՀԲ (1523), ՍԵՊՏԵՄԲԵՐԻ ԻԷ (27):

Հըատ. Ե. Շահագիլ, 70-71

440. Երկաթե խաչի վըա՝

ՇԻՆԵՑԱԻ ԽԱՉՍ Ի ԲԱՐԵԽՕՍՈՒԹԻՆ ԽԱԹՈՒՆԻՆ՝ ՊԱՐՈՆ ՋԱՔԱՐԷԻ ԴՍՏԵՐ. ԹՈՒԻՆ ՋՀԸ (1329):

Հըատ. Ս. Ջալալյան, Բ, 469: Հըատարալչի կարծիքով
այս խաչը բերված է Անիից, որը կասկածելի է:

1 Ե. Օահագիլ, Աշվ. աշխ., էջ 72: Ս. Խաչիմ ընդարձակ կալվածներ է նվիրել կալվածատեր Մարտիմ Օահագարյանը (Ջալալյան, Բ, էջ 468):

2 Գաբրիել Այվազովսկիմ իրեմ կոչում է «Առաջնորդ Նոր Նախիջևանի և Բեսարաբիոյ» (աե՛ս Դիվան հայ լիմագրության, պրակ VII, կազմեց Գ. Մ. Գրիգորյան, Երևան, 1996, էջ 81):

441. Խաչֆարի վրա՝
ՄԲ ՆՇԱՆՔՍ ԲԱՐԵԽՕՍ [է] ԲԼՇԻՆ ԿԵՆԱԿՑԻՆ ՍՈՎԻՆՁ ԱՄԲԵԿԻՆ ԵՒ ԾՆՈՂԱՑՆ ՍԱՀԱԿԻՆ],
ՂՈՒՄ ԽԱԹՈՒՆ]ԻՆ. ԹՎ. ՊԻ (1453):

Հրատ. Ե. Շահագիզ, 71

442. Խաչֆարի վրա՝
ՄԲ ՆՇԱՆՔՍ ԲԱՐԵԽՕՍ ԱԾ ՏՐԻՆ, ՆՈՒՐԱՏԻՆ, ՀԱՐԱԿՈՐԻՆ ԿՈՂԱԿՑԻՆ ԳՈՒԼԱՍԷ
ԽԱԹՈՒՆ]ԻՆ. ԹՎ. ՋԻՋ (1477):

Հրատ. Ե. Շահագիզ, 71

443. Խաչֆարի վրա՝
ՄԲ ՆՇԱՆՔՍ ԲԱՐԵԽՕՍ Է ՅՈՎՀԱՆՆԷՍԻՆ, ՇՆՈՑՈՐ ԽԱԹՈՒՆ]ԻՆ ԵՒ ԾՆՈՂԱՑՆ ՎԱՐԳԵՐԻՆ,
ՄԱՐԻՆԷ, ՄԱՐԹԱՑԻՆ. ԹՎ. ՋԷ (1458):

Հրատ. Ե. Շահագիզ, 71

444. Խաչֆարի վրա՝ 3 տող.
ՑԻՍՈՒՍ, ԲՐԻՍՏՈՍ. ԹՎ[ԻՆ]. ՌՃԿԼ (1712). ԵՒ ԾՆՈՂՔՆ ԱՌԱՔԵԼ Խ[Ա.]ՀՏ[ԵՍ]Ի ՄԻՆԱՍ
ՄՈՒՐԱՏ ԿԱՆԳՑԱ ՄԲ ԳԷՈՐԳԱ Տ[Ա.]Ճ[Ա.]ՐՍ Վ[Ե]ԲԱԿ[Ա.]Ց/ՈՒԹ[ԵՍ.Մ]Բ/ Մ[Ա.]ՀՏ[ԵՍ]Ի
ԱԼՍԷՑԷՐ ՊԱԼԻ Մ[Ա.]ՀՏ[ԵՍ]Ի ԳՐԻԳՈՐ, Մ[Ա.]ՀՏ[ԵՍ]Ի ՍՈՂՈՄՈՆ:

Հրատ. Ե. Շահագիզ, 71

445. Խաչֆարի վրա՝
Յ[Ի]Շ[ԱՍՍԱԿ] Է ՄԲ ԽԱՉ ՏՐ ՕՎԱՆԷՍԻ ՈՐԴԻ Մ[Ա.]ՀՏ[ԵՍ]Ի ՓԱՆՈՍԻՆ ԾՆՈՂԱՑԸ ՀՈՔՈՒՆ. ԹՎ.
ՌՃԿԱ. (1712):

Հրատ. Ե. Շահագիզ, 72

446. Խաչֆարի վրա՝
ՄԲ ՆՇԱՆՔՍ ԲԱՐԵԽՕՍ Է ՆԱՀԱՍԱԿԻ Պ[ԱՐՈՆ] ԳՈՐԶԻՆ. Թ. ՋՉԿ (1434):

Հրատ. Ե. Շահագիզ, 72

447. Խաչֆարի վրա՝
ՄԲ ՆՇԱՆՔՍ ԲԱՐԵԽՕՍ Է ԱՐԱՀԱՄԱՅ, ՄԵԼԻՔԻՆ, ՍԱՐԳՍԻՆ ՄԱՅՐԻՆ, ԼՈՒՍԻՆ ԱՒԱՔ
Պ [Ա.] Ր[ՈՆ] ԻՆ. ԹՎ[ԻՆ]. ՊԿԸ (1449):

Հրատ. Ե. Շահագիզ, 72

448. Խաչֆարի վրա՝
Յ/ԻՇԱՍԱ/Կ Է ՄԲ ՆՇԱՆՔՍ ՅՈՎԱՆԷՍ ԱՐԵՂԻՆ ԵՒ ԻԻՐ ԵՂԱԿԻՐԸՆ ՍԻՄԷՕՆ ԿՐՕՆԱԻՈՐԻՆ ԵՒ
ԾՆՈՂԱՑ ԻԻՐՈՑ. ԹՎ [ԻՆ] . ՊՂ (1441):

Հրատ. Ե. Շահագիզ, 72

449. Խաչֆարի վրա՝
ԲԱՐԵԽՕՍ ԵՆ ՄԲ ՆՇԱՆՔՍ ԱՍԼԻ ՏԻԿԻՆ ՍՈՒԼԹԱՆ ԽԱԹՈՒՆ]ԻՆ ԵՒ ՈՐԴԻՈՅՆ ԱՌԱՔԵԼԻՆ.
ԹՎ[ԻՆ]. ՋԻՐ (1483):

Հրատ. Ե. Շահագիզ, 72

450. Խաչֆարի վրա՝
ՅԻՇԸ|Ա|/Տ|Ա|Կ է ՄԲ ՆՇԱՆՔՍ ՏՐ ՊԵՏՐՈՍԻՆ ԵՒ ԵՐԻՑԿԵՆՈՋԵՆ ԵՒ ԶԱԻԱԿԱՑՆ ՏՐ ՕՎԱՆԷՍԻՆ,
ՄԱՆՈՒԿԻՆ. ԶԵՌԱՄԲ ՊՐԻՆ(°). Թ [ԻՆ]. ՌՃԶԳ (1704):

Հրատ. Ե. Շահագիզ, 72

451. Խաչֆարի վրա՝
ԲԱՐԵԽՕՍ ԵՆ ՄԲ ՆՇԱՆՔՍ ԱՐՀՈՆ ԵՐԻՑՈՒՆ, ՅՈՎՀԱՆՆԷՍԻՆ, ՏՐ ՊԱՊԱՅԻՆ ԵՒ ԼՈՒՍ /
ՊԻՔԱՅԻՆ. ԹՎ|ԻՆ|. ԶԹ (1460):

Հրատ. Ե. Շահագիզ, 72

452. Խաչֆարի վրա՝
ԲԱՐԵԽՕՍ ԵՆ ՄԲ ՆՇԱՆՔՍ ՏՐ ԱՄ ԱՏՐԻՆ ԵՐԻՑԿԵՆՈՋԵՆ / ԶԵՐԻՖ Խ[Ա.]Թ[ՈՒՆԻՆ], ԷԴԻԼԻՆ. ԹՎ
|ԻՆ|. ԶԻԹ (1480):

Հրատ. Ե. Շահագիզ, 72

453. Հուշատախտակից՝
1863 Թ. Ի ՀԻՄԱՆՑ ՆՈՐՈԳԵՑԱԻ ԱՅՍ ՍՈՒՐԲ ԽԱՉ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ՅՈՐԴՈՐԱՆՕՔ ԳԵՐ|Ա|Պ|ԱՏԻ|
ՏԵԱՌՆ ԳԱԲՐԻԵԼԻ ԱՅՎԱԶԵԱՆ, ՀՈԳԱԲԱՐՁՈՒԹԵԱՄԲ Պ. Պ. ԴԵՆՐԳԱՅ ԽԱԹՐԱՆԵԱՆ ԵՒ
ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԻ ԱԼԱՃԱԼԵԱՆ:

Հրատ. Ք. Քուշմերյան, 49

454. *Տրդատ Թագավորի մկրտության պատկերի տակ եզել է հիշատակագրություն
իտալերեն և հայերեն լեզուներով.*

SENO LA DI S. GREGORIO LUMIYNATER DE LA NAZIONA ARMENA. 1692.

455. Ապա՝

ՈՎ ՄԲ ԼՈՒՍԱԻՈՐԻՉԴ ԳՐԻԳՈՐԻԷ, ՄԱՂԹԵԱ ՎԱՍՆ ՏԱԹԱՊԵԼԵԱՑՍ ԵՒ ՄԱՆԱԻԱՆԴ
ՎԱՃԱԹԱԿԱՆԱՑ ՀԱՅՈՑ, ՈՐՔ ՈՒԽՏԵԱԼՔ ԵՆ, ԵՂԲԱՅՐԱՑԵԱԼՔ ԳՈԼՈՎ ԵՏՈՒՆ ՏՊԵԼ ԶՏԻՊ
ՀՐԱՇԱԼԻ ԶՐԶՐԱՆԱՑ ԲՈՑ ԸՆԴ ՀՈՎԱՆԵԱԻ ՄԲ Յ ԵԿԵՂԵՑԻՆՈՅՆ ՈՐ ՅԱՆՈՒՆ ԵՐԵՒՄԱՆ
ԽԱՉԻՆ ԿԱՅ ՇԻՆԵԱԼ Ի ՏԵՂԻՈՋԵՆ ՎԵՆԵՏԿՈՅ Ի ՄԵՐ ԹՈՒՆՅՆ ՌՃԽԱ (1692):

Հրատ. Ե. Շահագիզ, 74

Մանոթ. Այս պատկերները նորոգել են տվել Գևորգ և Հարություն Խաթրանյանները
1836 թ.:

Ս. ԽԱՉ ՎԱՆՔԻ ԲԱԿ

Վանքի ըսկում եղած երբեմնի ընդարձակ գերեզմանոցից այժմ մնացել են մի քան
մահարձաններ ու տապանաքարեր: Երկար փնտրեցինք Հարություն Ալամդարյանի, ըրեզործ
Գեորգ Տիգրանյանի և այլոց մահարձանները, սակայն դրանք տեղում չգտանք: Առանձին
կարևորություն են ներկայացնում Միք. Նալրանդյանի և Ռափ. Պատկանյանի կիսանդրիներն,
որոնք կերտված են քանդակագործ Ա. Տեր-Մարուքյանի կողմից և ձուլված Մոսկվայում
Վիշնևսկի եզրայրների ձուլարտում: Միք. Նալրանդյանի կիսանդրին բացի անուն-
ազգանունից և ծննդյան ու մահվան թվականներից այլ հիշատակագրություն չունի:

456. Ռափ. Պատկանյանի ըրոնդաձուլ կիսանդրու կարմրավուն գրանիտե ժայռաբեկորի
հարթեցրած մասերին՝ ըստաստեղծություն 22 տող, որոնցից 8-ը նորնախիջեանի ըրրառավ: